

Małgorzata Budyta-Budzyńska

Socjologia narodu i konfliktów etnicznych

Redaktor inicjujący *Sylvia Brezko*

Redaktor *Beata Bińko*

Publikacja dofinansowana przez Collegium Civitas

Copyright © by Wydawnictwo Naukowe PWN SA
Warszawa 2010

ISBN 978-83-01-16245-0

Wydawnictwo Naukowe PWN SA
ul. Postępu 18, 02-676 Warszawa
tel. 22 69 54 321; faks 22 69 54 031
e-mail: pwn@pwn.com.pl; www.pwn.pl

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział 1. Co to jest naród?	17
Cztery krótkie uwagi metodologiczne	20
Powstanie narodów	23
Prymordialiści i historycyści	23
Naturaliści i konstruktywiści	28
Status ontologiczny narodów	28
Naród – próba opisu typu idealnego	30
<i>Demos, ethnos</i> i naród kulturowy	44
Podsumowanie	54
Słowniczek terminów	56
Rozdział 2. Proces narodotwórczy	59
Inkorporacja geograficzna i społeczna na Zachodzie, mobilizacja ludowa na Wschodzie	60
Główne czynniki narodotwórcze	70
Państwo oraz związana z nim historia i tradycja	70
Zorganizowana religia	71
Mit wspólnego pochodzenia	74
Język	76
Wojna	83
Traumatyczne doświadczenia	84
Instytucjonalizacja grupy	84
Podsumowanie	87
Rozdział 3. Tożsamość i tradycja narodowa	89
Tożsamość indywidualna, społeczna i narodowa jednostki	91
Tożsamości grupowe	95
Tożsamość jednostkowa w kontekście tożsamości grupowej	99
Tożsamość narodowa a świadomość narodowa i identyfikacja narodowa	100
Tożsamość narodowa a tożsamość obywatelska	102
Tradycja narodowa – ciągłość i zmiana, pamięć i zapomnienie	103
Ciągłość i zmiana	103
Pamięć i zapomnienie	105
Podsumowanie	107
Słowniczek terminów	108

Rozdział 4. Stereotypy i uprzedzenia narodowe	111
Stereotypy – mechanizm porządkowania rzeczywistości społecznej	113
Społeczny charakter stereotypów	114
Rodzaje stereotypów	115
Cechy stereotypów	117
Funkcje stereotypów	123
Jak zmieniać stereotypy?	127
Metody badania stereotypów	131
Stereotypy jawne i ukryte	135
Uprzedzenia i dyskryminacja	136
Podsumowanie	137
Rozdział 5. Mniejszości narodowe – definicja i typologie	139
Problemy definicyjne	141
Prawnicza definicja mniejszości narodowych Francesco Capotortiego	146
Typologia mniejszości narodowych	151
Podsumowanie	157
Słowniczek terminów	158
Rozdział 6. Ochrona mniejszości narodowych	161
Prawo międzynarodowe dotyczące mniejszości w okresie międzywojennym	164
Międzynarodowa ochrona praw mniejszości narodowych po 1945 roku	167
Polityka wewnętrzna państw wobec mniejszości narodowych	174
Polskie ustawodawstwo dotyczące mniejszości narodowych	178
Podsumowanie	185
Rozdział 7. Nacjonalizm	187
Ewolucja nacjonalizmu zachodnioeuropejskiego	191
Rodzaje nacjonalizmów	193
Nacjonalizm jako ideologia	199
Funkcje nacjonalizmu	209
Nacjonalizm jako ideologia modernizacyjna – nacjonalizm gospodarczy	211
Podsumowanie	215
Słowniczek terminów	218
Rozdział 8. Konflikty etniczne – próba typologii	221
Źródła zewnętrznych konfliktów etnicznych	223
Źródła wewnętrznych konfliktów etnicznych	226
Konflikt etniczny w obronie tożsamości narodowej	226
Konflikt etniczny związany z poszanowaniem symboli narodowych	229
Konflikt etniczny związany z procesem narodotwórczym	232
Konflikt etniczny jako rezultat zmiany systemowej	233
Konflikt etniczny jako instrument w polityce rządzących	236
Konflikt etniczny jako wynik historycznych resentymentów lub skutek fałszywej świadomości	237
Konflikt etniczny jako wyraz interesów pozaetnicznych lub rodzaj taktyki politycznej	241
Potencjalny konflikt etniczny	242
Podsumowanie	243

Rozdział 9. Nacjonalizm w Europie Środkowej i Wschodniej pod koniec XX wieku	245
Nacjonalizm jako odpowiedź na wyzwanie rozwojowe – horyzont długiego trwania	247
Nacjonalizm jako instrument selektywnej inkorporacji do systemu światowego	249
Nacjonalizm jako rezultat odmiennego rozwoju politycznego i społecznego – horyzont <i>nation building process</i>	254
Odmienna społeczna rola historii	255
Specyfika „topografii narodowości” Europy Środkowej i Wschodniej	256
Nacjonalizm jako rezultat komunizmu i ideologia zastępcza wobec niego – horyzont formacji postkomunistycznej	259
Komunistyczny nacjonalizm	260
Nacjonalizm jako sposób wychodzenia z komunizmu	264
Nacjonalizm jako rezultat komunizmu	267
Nacjonalizm jako ideologia zastępcza wobec komunizmu	272
Podsumowanie	276
Rozdział 10. Państwo narodowe w dobie globalizacji	277
Specyfika europejskiego państwa narodowego	281
Czy koniec państwa narodowego?	284
Zmieniający się kształt i rola państwa narodowego – państwo sieciowe	286
Globalizacja <i>versus</i> lokalizacja, partykularyzm i fragmentaryzacja	289
Podsumowanie	291
Zakończenie	293
Bibliografia	299
Indeks nazwisk	311
Spis tabel	315
Spis rysunków	317

Wstęp

Ostatnie dziesięciolecie XX wieku, podobnie jak jego początek, upłynęło w Europie pod znakiem problemów narodowościowych i etnicznych. Krwawa wojna w byłej Jugosławii, podział Czechosłowacji, konflikty na terytorium byłego ZSRR, spory narodowościowe w innych krajach postkomunistycznych oraz ożywienie etniczne w krajach Europy Zachodniej uczyniły kwestię narodową głównym tematem kończącego się stulecia. Obecnie kwestie narodowościowe wydają się drugorzędne, to raczej integracja europejska, globalizacja i terroryzm, a ostatnio kryzys światowy są podstawowymi tematami dyskursu politycznego, ale – jak pokazują wydarzenia w Kosowie z początku 2008 roku, zamieszki etniczne we Francji w latach 2005 i 2007, powtarzające się żądania niezależności Kraju Basków i Katalonii, nierozstrzygnięty spór o autonomię Korsyki, podział Belgii, nie mówiąc już o konflikcie na Kaukazie – problemy narodowościowe nie zniknęły, wiele konfliktów się tli, niektóre są tylko połowicznie rozwiązane, niektóre uśpione, w pewnym momencie ponownie wybuchną.

Globalizacja, terroryzm, integracja europejska czy światowy kryzys gospodarczy też mają wymiar narodowy. Nacjonalizm i tzw. nowa etniczność są drugą stroną globalizacji – nie wszyscy dobrze się czują w „globalnej wiosce”, wielu ucieka przed globalizacją we wspólnoty narodowe albo jeszcze mniejsze – lokalne, a likwidacji formalnych granic państwowych towarzyszą procesy reetniczacji i wznoszenie murów w głowach (Beck 2005). Terroryzm, obecnie kojarzony z terroryzmem islamskim Al Kaidy i organizacji terrorystycznych z Bliskiego Wschodu, jest jedną z form walki o suwerenność narodową znaną w Europie co najmniej od początków XX wieku, współcześnie kontynuowaną przez ETA i IRA (które terror indywidualny z czasem zastąpiły terrorem masowym). W debacie o integracji europejskiej stale pojawia się pytanie o przyszłość narodów i państw narodowych, a odpowiedź na nie zależy przede wszystkim od tego, czym będzie sama Unia – federacją regionów, luźną konfederacją

państw, nowym imperium na wzór neośredniowiecznego z luźno określonymi granicami czy nowym superpaństwem. Od struktury Unii, jej scentralizowania i kompetencji poszczególnych unijnych instytucji zależeć będzie rola i pozycja narodów i państw narodowych. Światowy kryzys gospodarczy także ma wymiar narodowy – nie dla każdego kraju będzie tak samo dotkliwy. Problemy gospodarcze państw, ubożenie społeczeństw, pogłębiające się nierówności ekonomiczne w wymiarze lokalnym, ale przede wszystkim globalnym, obudzą nacjonalizmy i podziały etniczne.

Książka, którą czytelnik bierze do ręki, dotyczy kwestii narodowościowych w Europie pod koniec XX i w początkach XXI wieku. Omawiam w niej zagadnienia z socjologii narodu, mniejszości narodowych i konfliktów etnicznych, opisuję niejednoznaczność i złożoność kategorii nacjonalizmu, problem trwałości stereotypów narodowych i ich wpływ na postawy oraz zachowania jednostek i grup społecznych, zastanawiam się nad rolą i zadaniami państwa narodowego w dobie globalizacji i ponowoczesności.

Socjologia narodu najwcześniej rozwinęła się tam, gdzie kwestia narodowa była nierozwiązana. Jak zauważył przed laty Roman Zimand (1967), w początkach XX wieku większość prac dotyczących narodu były to prace napisane po polsku lub przez polskich autorów. Socjologia polska bardzo wczesnie zajęła się problematyką narodową. Jerzy Szacki w eseju *Czy istnieje socjologia narodu?* tak to wyjaśnia: „Wszędzie tam, gdzie aspiracje narodowe długo pozostają niezaspokojone, naród okazuje się wyjątkowo ważnym tematem wszelkiej refleksji o społeczeństwie” (Szacki 2004, s. 47). Tam, gdzie kwestia narodowa nie była problematyczna, a granice narodowe pokrywały się z granicami politycznymi, zagadnienia etniczne nie były przedmiotem debaty socjologicznej. Socjologia zajmowała się modelami rozwoju społecznego, czynnikami wpływającymi na stabilność i dynamikę systemów społecznych, analizowała problemy religii, kultury i rozwoju kapitalizmu. Mająca ambicje bycia nauką nomotetyczną – uogólniającą, formułującą prawa uniwersalne – nie interesowała się partykularnymi ścieżkami kształtowania narodów, pozostawiając tę kwestię do szczegółowego opisu naukom idiograficznym, takim jak historia. Poza tym w połowie XIX wieku, kiedy rodziła się socjologia, wydawało się, że istniejące w Europie społeczeństwa przemysłowe w wyniku procesów modernizacyjnych będą się do siebie coraz bardziej kulturowo zbliżać i upodabniać. Uważano, że różnice narodowe i kulturowe będą zanikać, nie warto zatem tworzyć teorii opisujących zjawiska efemeryczne i w gruncie rzeczy marginalne. Isaiah Berlin w eseju *Nacjonalizm: zlekceważona potęga* (1991) pokazuje, jak to w XIX i w początkach XX stulecia rozmaici humaniści i luminarze nauki przewidywali różne zjawiska i procesy społeczne, ale nikt z nich nie przewidział wzrostu roli nacjonalizmu i powrotu kwestii narodowej.

Od tego czasu bardzo wiele się zmieniło. Powstała olbrzymia liczba prac socjologicznych, historycznych, politologicznych i interdyscyplinarnych dotyczących kwestii narodowych i konfliktów etnicznych. Problematykę narodową zaczęto włączać do wykładów na uczelniach, zagadnienia narodowościowe stały się przedmiotem licznych badań i analiz, częścią polityki wewnętrznej państw i przedmiotem prawa międzynarodowego. Tematyka narodowa okazała się aktualna i do pewnego stopnia nawet modna, jest jednak bardzo trudna, politycznie drażliwa i niezwykle podatna na rozmaite naciski i manipulacje.

W książce kwestie narodowe są omówione z perspektywy europejskiej. Nie zawiera ona analiz narodów azjatyckich i afrykańskich ani opisów procesów narodotwórczych narodów imigranckich – amerykańskiego, kanadyjskiego, argentyńskiego czy australijskiego. Te ostatnie kształtowały się wprawdzie w kręgu cywilizacji europejskiej, ale powstały w wyniku kolejnych fal imigranckich, proces narodotwórczy przebiegał tam inaczej niż w Europie, inne były czynniki narodotwórcze i inne środowiska inicjowały powstawanie wspólnot narodowych, dlatego opisywanie ich rozwoju wymagałoby odmiennego podejścia i innych kategorii teoretycznych.

Niekiedy słowa „naród” używa się w odniesieniu do wspólnoty arabskiej i subkontynentu indyjskiego. Wspólnota arabska określana jako *umma* oznacza wspólnotę religijną i polityczną i słowo to nie jest synonimem narodu w znaczeniu europejskim. W Indiach z kolei system kastowy opisywany jest niekiedy jako pewien sposób realizacji koncepcji narodu rozumianego etnicznie. Słowo „kasta” wprowadzili Portugalczycy, pochodzi z języka łaćńskiego i znaczy tyle co „czysty” w sensie rytualnym, ale sami Hindusi w życiu codziennym posługują się sanskryckim określeniem *jati*, które tłumaczy się jako „rodzić się”. Podział na *jati* to podział na plemiona o wspólnym pochodzeniu, mające określone obyczaje, sposób życia, wykonujące tradycyjne zawody. *Jati* jest czymś pośrednim między europejskim rozumieniem narodu etnicznego a średnio-wiecznym pojęciem stanu, jest to kategoria nieprzystawalna do warunków europejskich, zbyt kulturowo i mentalnie odległa od nowoczesnego pojęcia narodu, dlatego przypadek indyjski również nie jest omawiany.

W książce jest za to wiele przykładów z rejonu Bałkanów, relatywnie więcej niż z innych części Europy, ale obecnie wydaje się to całkowicie uzasadnione. Po pierwsze, na Bałkanach jak w soczewce skupiają się niemal wszystkie opisywane w książce problemy, występując tam w jaskrawej, niekiedy mocno przerysowanej czy nawet patologicznej formie. Po drugie, na Bałkanach proces narodotwórczy jeszcze się nie zakończył. Bałkany ciągle są kotłem, w którym się gotuje, jak mówił Miroslav Krleža, „to karczma, w której walczy się na noże”, albo, jak słyszymy w filmie Emira Kusturicy *Underground*, to przestrzeń, gdzie ciągle ma miejsce „szaleństwo historii” („dom wariatów” według Dubravki

Ugrešić). W komunistycznej Jugosławii w imię przezwyciężenia urazów i konfliktów zamrożono proces narodotwórczy, rezygnując z tworzenia państw narodowych na rzecz ponadnarodowej, wielokulturowej i wieloreligijnej (ale monoideowej) federacji. Upadek komunizmu odmroził problem narodowy, przy czym w jednych republikach odbyło się to samoistnie, w innych pojawienie się idei narodowej było wynikiem nasilających się nastrojów nacjonalistycznych w republikach sąsiednich, jeszcze w innych stanowiło artefakt polityczny – następstwo prowadzonej polityki narodowościowej. Nie wszędzie dokończenie procesu narodotwórczego rozumianego jako stworzenie państwa narodowego jednoczącego ziemie narodowe się powiodło. Główny postulat serbskiego programu narodowego, od dwóch stuleci wyznaczającego kierunek polityki serbskiej, czyli zjednoczenia wszystkich ziem serbskich – historycznych (hasło: „Gdzie pradziadów kości, tam granice serbskich włości”) i demograficznych – ostatecznie nie został zrealizowany (dotyczył on Sławonii, Kosowa, Macedonii, Bośni i Hercegowiny, Czarnogóry, Wojwodiny i części Dalmacji). Także żądanie prawodawcy języka serbskiego Vuka Karadžicia *Srbi svi i svude* – „Serbami wszyscy i wszędzie” (chodziło o dialekt sztokawski, który zdaniem Karadžicia świadczył o serbskiej identyfikacji narodowej) nie zostało wprowadzone. Słoweńcom i Chorwatom udało się urzeczywistnić dążenia narodowe – wywalczyli suwerenność, podział Macedonii na trzy części dokonany po drugiej wojnie bałkańskiej w 1913 roku nadal się utrzymuje, Czarnogórcy wystąpili z tzw. nowej federacji z Serbią i w 2006 roku stworzyli własne państwo, ale czy będą osobnym narodem? Sytuacja w podwójnej federacji – Bośni, jak mawiał jugosłowiański noblista Ivo Andrić, tej ziemi nienawiści – wydaje się tymczasowa.

Wszystkie rozdziały książki skonstruowane są podobnie. Każdy rozdział otwiera seria pytań związanych z omawianym zagadnieniem, będąca niejako spisem treści rozdziału. Wyjście od pytań jest ważne, ponieważ ukierunkowuje refleksję i strukturalizuje wiedzę. Bez pytań wiedza jest sztywna, przyjmuje się ją bez namysłu, w sposób bierny i bezalternatywny. „Teoria społeczna winna być rozumiana przede wszystkim jako zbiór odpowiedzi na pytania, które zadajemy rzeczywistości społecznej” (Wrang 1984, s. 44) – w pełni podzielam to stanowisko, dlatego analizę problemów narodowościowych zaczynam od tej właśnie formy refleksji – od pytań. W środku każdego rozdziału umieszczone są ramki zawierające bardziej szczegółowe omówienia niektórych interesujących zjawisk, są to tzw. studia przypadków. Niektóre rozdziały na końcu zostały dodatkowo zaopatrzone w słowniczek terminów związanych z podejmowanym tematem.

W rozdziałach 1 i 2 próbuję odpowiedzieć na pozornie banalne pytania: Co to jest naród? Jak i kiedy powstały narody? Czy istnieją od zawsze, a zmieniła się tylko ich forma, czy pojawiły się dopiero na pewnym etapie rozwoju

historycznego? Kto, jakie grupy społeczne i polityczne przyczyniły się do powstania narodów, czy może narody wyłoniły się spontanicznie, nie są niczym dziełem? Na czym polega wartość i użyteczność tej kategorii, że próbuje się ją przeszczepiać w inne, całkowicie odrębne historycznie i kulturowo od Europy rejony świata? W książce proponuję pewną koncepcję narodu i omawiam cechy, które się na nią składają. Przedstawiam trzy historycznie występujące w Europie warianty narodu: *demosu*, *ethnosu* i narodu kulturowego oraz związane z nimi ścieżki procesu narodotwórczego. Przy tej okazji prezentuję bardziej szczegółowo najważniejsze czynniki narodotwórcze – rolę państwa, religii, języka, wojny, traumatycznych wydarzeń, instytucjonalizacji w powstaniu narodów.

Rozdział 3 dotyczy tematu ściśle skorelowanego z definicją narodu – tożsamości i tradycji narodowej. Tożsamość narodowa, podobnie jak tożsamość indywidualna, jest konstruowana na dwa sposoby: przez podkreślanie swojej odmienności od otoczenia i przez kultywowanie poczucia ciągłości i trwania. Różne grupy, w zależności od sytuacji i swoistych cech, kładą większy nacisk na pierwszy lub drugi wymiar tożsamości. Spójna tożsamość narodowa członków narodu przejawia się w samookreśleniu narodowym, czyli świadomej deklaracji świadczącej o przynależności narodowej, oraz w znajomości narodowego kanonu kulturowego. Może się zdarzyć, że jednostka ma samoświadomość narodową, ale nie zna narodowego kanonu kulturowego, albo odwrotnie, zna kanon, ponieważ interesuje się hobbystycznie albo profesjonalnie daną kulturą, ale nie ma świadomości narodowej związanej z tą kulturą. Współcześnie, ze względu na coraz intensywniejsze procesy migracyjne, obie sytuacje występują coraz częściej, można zatem pytać, czy w czasach zmienności tożsamości, wielkiej mobilności geograficznej ludzi, nieokreśloności wielu granic, zlewania się i synkretyzmu kultur, tożsamość narodowa, która ze swej istoty jest czymś trwałym i partykularnym, jest relewantną kategorią do określania siebie i swojej grupy. Tożsamość narodowa związana jest z tradycją, ale czy tradycja w czasach „płynności i tymczasowości” nie jest zbyt cennym balastem? Jaką rolę dziś może odgrywać tradycja, jakie musi mieć cechy, by być tradycją żywą i integrującą?

W rozdziale 4 analizuję zagadnienie stereotypów narodowych i ich wpływ na relacje międzykulturowe. Stereotypy są nieusuwalnym mechanizmem poznawczym człowieka związanym z ludzkim sposobem percepcji świata społecznego, rodzajem kategoryzacji uzupełnionych czynnikiem wartościująco-emocjonalnym, których nie da się uniknąć, są bowiem uwarunkowane psychofizjologicznie. Problem jednak w tym, że przez generalizacje i uproszczenia, jakich dokonują, fałszują rzeczywistość społeczną. Konstrukty poznawczy, jakim jest stereotyp, który ma ułatwiać poznanie, paradoksalnie może owo

poznanie całkowicie uniemożliwić. Jak zatem zmieniać stereotypy? Stosujemy je indywidualnie, ale mają charakter grupowy. Jak więc oddziaływać na grupę, by porzuciła fałszywy stereotyp lub go zmodyfikowała?

Kolejne dwa rozdziały dotyczą mniejszości narodowych. Jest to tematyka społecznie drażliwa, politycznie delikatna i prawnie skomplikowana. Kogo zaliczyć do mniejszości narodowych, a kogo do mniejszości etnicznych i regionalnych? Tym trzem typom mniejszości przysługują różne prawa, dlatego definicje mają ważne znaczenie polityczne i społeczne. Czy osoby należące do mniejszości muszą mieć obywatelstwo państwa, w którym starają się o status mniejszości, czy wystarczy, że są dużą grupą różniącą się etnicznie i kulturowo od większości? Czy muszą zamieszkiwać na danym terytorium od stu i więcej lat, czy mogą być grupą przybyłą do państwa niedawno? Czy mniejszości narodowe zawsze mają zagraniczne ojczyzny, czy mogą ich nie posiadać, być tzw. mniejszościami bezpieczeństwa? Czy osoby należące do mniejszości powinny być objęte jakimiś szczególnymi prawami, czy powinny podlegać tym samym prawom co reszta obywateli? Jeśli wprowadzi się specjalne ustawodawstwo dotyczące mniejszości w imię wyrównywania szans, to co z zasadą równości obywatelskiej?

Rozdział 7 omawia zagadnienie nacjonalizmu. Opisuje nacjonalizm jako ideologię polityczną, politykę gospodarczą, nurt kulturowy i rodzaj postawy psychicznej. Nacjonalizm okazał się najskuteczniejszą ideologią podtrzymującą państwo narodowe. W swojej historii pełnił rozmaite funkcje – pozytywne i negatywne – stąd nie ma jednoznacznej oceny nacjonalizmu: przyczynił się do przetrwania wielu wspólnot narodowych, wspomagał rewitalizację języków i kultur, ale jednocześnie kreował podziały i pchał narody do wojny.

W rozdziale 8 analizuję rozmaite przyczyny konfliktów etnicznych – zewnętrznych i wewnętrznych, opisuję ich różny charakter i niesprowadzalny do jednego wzorca przebieg. Konflikty etniczne generalnie dotyczą zagrożenia suwerenności lub tożsamości narodowej, ale mogą też być wykorzystywane do realizacji celów zupełnie innych niż etniczne. Mogą być świadomie indukowane przez elity polityczne, by odwrócić uwagę od kryzysu i bieżących problemów ekonomicznych i społecznych, mogą wynikać z zadawnionych resentymentów i uprzedzeń albo być rezultatem pewnej wizji świata.

Ostatnie dwa rozdziały dotyczą spraw dość świeżych. Rozdział 9 wyjaśnia przyczyny wybuchu nacjonalizmu w państwach postkomunistycznych pod koniec XX wieku z trzech perspektyw czasowych czy też – mówiąc za Fernandem Braudem – z trzech czasów historycznego trwania. Perspektywa długiego trwania, związana z zapóźnieniem gospodarczym regionu, które datuje się od co najmniej XVI wieku, tłumaczy konflikty narodowe i uzasadniający je nacjonalizm oraz tzw. nową etniczność jako sposób na przyspieszenie rozwoju

regionu. Perspektywa średniego trwania, związana z dziewiętnastowiecznym procesem narodotwórczym, wyjaśnia nacjonalizm jako narzędzie wyłaniania się narodów – w Europie Środkowej, Wschodniej i Południowej proces narodotwórczy był spóźniony w stosunku do Europy Zachodniej, komunizm go nie kontynuował, lecz zamroził, a upadek komunizmu spowodował, że dawny problem dokończenia procesu narodotwórczego powrócił. Perspektywa krótkiego trwania, związana z okresem komunistycznym, opisuje nacjonalizm jako ideologię wobec komunizmu zastępczą. Nacjonalizm mógł wejść w miejsce komunizmu ze względu na podobieństwo formy: podobny sposób mobilizacji mas i postrzegania świata, uciekanie się do tych samych fobii i lęków. Perspektywa trzech horyzontów czasowych pozwala opisać nacjonalizm środkowo- i wschodnioeuropejski ostatniej dekady poprzedniego stulecia jako wynik procesów endo- i egzogennych – rezultat polityki wewnętrznej państwa i efekt wpływu systemu światowego.

W rozdziale ostatnim rozważam problem przyszłości państwa narodowego. Czy państwo narodowe jest konstruktem adekwatnym tylko do pewnego etapu rozwoju, czy ma bardziej uniwersalny charakter, może się sprawdzić w innych czasach? Wiadomo, że przed XIX wiekiem nie było państw mających cechy nowoczesnego państwa narodowego – jasno wyznaczonych granic, monopolu na prawomocne stosowanie przemocy, w którym lud byłby suwerenem. Państwo narodowe to pomysł nowoczesny, ale czy sprawdzi się w epoce ponowoczesnej? Czy obecnie w odniesieniu do państw narodowych należy przywołać znane określenia Hegla, że sowa Minerwy wylatuje o zmierzchu, czyli jesteśmy świadkami zmierzchu państw narodowych, czy przeciwnie, państwa narodowe są potrzebne jak nigdy dotąd? Funkcje państwa narodowego są dziś ograniczane od góry przez instytucje międzynarodowe i organizacje transnarodowe oraz od dołu przez struktury regionalne i instytucje lokalne, ale czy to oznacza, że państwo narodowe zanika, zostaje rozmyte, rozpuszczone, czy raczej że zmienia się jego charakter, struktura i rola – z hierarchicznego państwa typu biurokratycznego w sensie weberowskim staje się państwem sieciowym z poziomymi połączeniami i brakiem ścisłej kontroli odgórnej?

* * *

Książka ta jest wynikiem moich kilkuletnich wykładów, jakie prowadziłam dla studentów socjologii i stosunków międzynarodowych. Ma ona charakter wstępny i porządkujący, stąd w żadnym wypadku nie wyczerpuje tematu, będąc raczej zachętą do dalszych, bardziej pogłębionych studiów.

Co to jest naród?

Wiara w pokrewieństwo plemienne może mieć – naturalnie bez względu na to, czy jest w jakikolwiek sposób obiektywnie uzasadniona – istotne znaczenie zwłaszcza dla tworzenia wspólnot politycznych.

Max Weber (2002, s. 308–309)

1. Kiedy i jak powstały narody? Czy istnieją od dawna, a zmieniała się jedynie ich forma, czy są specyfiką epoki nowoczesnej? Czy pojawiły się przypadkiem, jak pisał Ernest Gellner, są bytami przygodnymi i niekoniecznymi, czy przeciwnie, w ich powstaniu tkwił element determinizmu? Czy wyłoniły się w sposób ewolucyjny, czy były tworzone przez zainteresowanych ich powstaniem aktorów społecznych?
2. Jakie cechy sprawiają, że wspólnotę etniczną lub polityczną określa się jako narodową? Czym różni się naród od narodowości i grupy etnicznej? Jakie atrybuty charakteryzują naród, a nie przysługują społeczeństwu i państwu?
3. Czy *ethnos*, *demos* i naród kulturowy to kolejne etapy kształtowania narodu, czy uwarunkowane historycznie różne warianty narodu? Czy *ethnos* przechodzi w *demos*, czy raczej odwrotnie? Czy naród polski to *ethnos*, *demos* czy naród kulturowy? Czy rozróżnienie na *ethnos*, *demos* i naród kulturowy w dzisiejszych czasach mieszania się narodów i grup etnicznych oraz synkretyzmu kultur ma jeszcze sens?